

ОСМАНСКЕ ЦАМИЈЕ СЈЕНИЧКОГ КРАЈА¹

Апстракт: у раду су обрађене османске цамије тј. цамије подигнуте за време турске управе у сјеничком крају у контексту њихове пре свега друштвено-историјске улоге али и значаја које су имале за локално становништво. Иако малобројне, данас представљају вредне споменике културе и исламске баштине наших крајева.

Кључне речи: Сјеница, Османско царство, цамија, Угао, Дуга Польана, Кладница.

Key words: Sjenica, Ottoman Empire, mosque, Ugao, Duga Poljana, Kladnica.

Термин „османска цамија“ може се користити у два контекста - у контексту њеног изгледа као грађевинског објекта и у контексту њене друштвено-историјске улоге. Овај први, најчешћи, нарочито у стручној и научној литератури, представља контекст османске цамије као грађевинског, архитектонског или пак уметничког израза и стила у изградњи исламске богомоље, стила који су османски Турци примењивали током неколико векова своје владавине на широком географском простору, који је захватао три континента. Ипак, управо тако непрегледни време и простор државе Османа допринели су да тај стил не буде јединствен и да се кроз време, у простору, непрекидно мења и развија. Од Јешил (Зелене) цамије у Бурси 1421. преко раноцариградског стила у изградњи под утицајем византијске уметности и пре свега Аја Софије, па све до класичног, са најпознатијим представницима, цамијом Сулејманијом и Селимијом у Истанбулу и Једрену, који је и у нашим крајевима био највише заступљен; од чувеног османског архитекте хаџи Мурата преко још

¹ Рад настало као резултат истраживања у оквиру пројекта Музеја у Пријепољу *ПОЛИМЉЕ: мултидисциплинарна историјска истраживања*, који финансира Министарство културе Републике Србије и пројекта Министарства за просвету и науку Републике Србије: *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне*, бр. 177031.

чувенијих мимара Хајредина и мимара Синана, османска џамија и њена уметност и архитектура мењали су се под различитим локалним, па и модним утицајем, стварајући тако дуги низ стилова и уметничких израза у изградњи онога што је у стручној литератури познато под називом „тип османске џамије”.² Међутим, у оном другом контексту, мање значајном за уметност и архитектуру, а много значајнијем за социјалну, демографску, културну па и политичку историју појединачних крајева царства, без обзира на различитости тих крајева од Балкана па све до Далеког истока; без обзира на присуство једне или више купола или њихово потпуно одсуство, на присуство, број или положај минарета, бродова, ивáна или пратећих објеката; од најмање аскер џамије или локалног месџида који се не мора разликовати од најобичније куће, братственичких или махалских џамија, преко централне градске па све до грандиозних џамија у најзначајнијим центрима царства, османска џамија је свака џамија подигнута за време османске управе у свим деловима широко распострањеног царства. Када се овако посматра, она је јединствена за сваки појединачни простор и време, независно од архитектуре и изгледа. У том контексту, о османској џамији ће и у овом раду бити речи; османској џамији на простору једне балканске провинције, простору периферном, али испоставиће се, у одређеним периодима историје, изузетно значајном за опстанак царства.

Сјенички крај данас обилује џамијама. Ипак, османске џамије представљају тек њихов мали део. Према подацима са терена, до 1975. године, на територији сјеничке општине постојало је укупно шест џамија, од чега само пет „османских“. Након тога изграђено их је још око четрдесет на тај начин можда и превазилазећи реалне потребе локалног становништва, а свакако заклањајући у сенку аутентичне османске богољоје овога краја. Разлози за овакву несразмеру у бројности „старих“ и „нових“ џамија могу бити бројни, почев од саме географије терена, али и социјалних, верских, културних и политичких разлога, како у новије време тако и у периоду османске управе овим крајевима. Како ће се показати, ова управа је инсистирала на вери управо онда када је политички била угрожена, што нам изненађујуће мали број османских џамија можда највише и говори.

² Детаљније о овоме погледати у: Н. Redžić, *Islamska umjetnost*, Beograd, Zagreb, Mostar 1982, 54-70; Жан-Пол Ру, *Османска уметност*, у: „Историја Османског царства”, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 790-811.

Цамија у селу Угао

Године 1455. новопазарска област пала је под османску власт и била подељена на вилајете Звечан, Јелеч, Рас и Сјеница.³ Непосредно по освајању, исте године, Турци су извршили попис области Бранковића. У исто време, сјенички крај као део старорашког краја тј. део области Бранковића потпао је под турску власт и постао саставни део Крајишта Иса-бега Исхаковића, исламизираног Херцеговца и утемељивача Новог Пазара и Сарајева.⁴ Исте године настао је и попис крајишта Иса-бега Исхаковића у коме се први пут помиње нахија или вилајет Сјеница.⁵ Ови, а и каснији пописи, попут пописа Босанског санџака из 1468/69 као и 1604. године, показују да су старорашки крајеви били прилично густо насељени претежно сточарима хришћанске конфесије, док је муслиманско становништво било сасвим ретко, концентрисано у градским насељима и практично сведено на представнике турске власти.⁶ Све до краја XVII века оваква ситуација ће потрајати, и у саставу становништва сјеничког краја неће бити битнијих промена. На прву значајну промену конфесионалне и етничке структуре ових крајева утицао је рат између Аустрије и Турске вођен од 1683. до 1699. године у који се, до тада већинско православно српско становништво, укључило на страни Аустрије. Бежећи од турске одмазде, ово становништво је остављало за собом опустеле крајеве Сјеничко-пештерске висоравни. Празна и опустела села, куће и имања, од Плава и Гусиња па до сјеничке висоравни и даље, турске власти, којима није ишло у прилог да им земља остане пуста и ненастањена, населиле су 1700. године мањом албанским племенима и то пре свега Климентима, али и другим малисорским - Шкријельима, Хотима, Гегама и Шаљама претерујући их овамо са територије северне Албаније. Нарочито су Клименти, бунтовни и непокорни, задавали силне муке Турцима повремено упадајући дубоко у унутрашњост територије, често удружени са црногорским племенима. Турци су овом приликом одлучили да се дефинитивно обрачунају са њима и населе их на далеку и њима непознату Пештер, постигавши на тај начин два циља: насељавање опустеле земље и ослобађање северне Албаније од немирних и бунтовних племена. Године 1700. скадарски везир Худаверди Махмудбеговић силом је преселио

³ С. Рудић, *Историјски и демографски развој, Сјенички крај - антропогеографска проучавања*, Београд 2004, 144.

⁴ Е. Мушовић, *Становништво*, у: „Сјеничко-пештерска висораван”, Гласник Етнографског музеја 52-53, Београд 1989, 10.

⁵ С. Рудић, *исто*, 145.

⁶ Е. Мушовић, *исто*.

270 породица Климената на Пештерску висораван, док се велики број настанио ко је где могао на путу ка Пештери, који је водио преко плавско-гусињског краја и Рожаја.⁷ Надбискуп Змајевић 1705. године на Пештери региструје католичку колонију која броји 251 кућу са 1.987 чланова и предлаже Конгрегацији мере за учвршење католицизма међу Арбанасима „особито у ново установљеној мисији у Пештеру.”⁸ Ипак, близу 200 породица успело је у два наврата 1707. и 1711. године да се врати у родни крај „разбијајући на том путу све турске посаде постављене да им спрече повратак”.⁹ Припадници албанских малисорских племена који су на Пештери насељени, били су сви од реда католици па су са њима дошли и њихови свештеници, а долазили су и касније из Рима, по налогу Римске курије како би их сачували од исламизације.¹⁰ Села Камешница и Угао била су најнасељенија Климентима. Као католици, имали су своју богомольју у селу Угао, коју су према тврдњи Ејупа Мушовића, Турци порушили 1711. године, због тога што су за повратак Климената у Албанију окривљени управо католички свештеници са Пештери.¹¹ На месту порушене католичке цркве, Турци су исте године подигли џамију која им је служила као база за исламизацију Малисора.¹² Мушовић сматра да је управо данашња џамија у Угу „најстарија на Пештери и сасвим је могућно да је то та џамија коју су Турци подигли 1711. на рушевинама цркве.”¹³ Овакво становиште је опште прихваћено и данас од стране становништва села Угао као и становништва ових крајева у целини који је сматрају, како сами кажу „најстаријом у овим крајевима после џамије у Радулићима.”¹⁴ На другом месту пак, Мушовић наводи да су Клименти и

⁷ Е. Мушовић, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Београд 1979, 75.

⁸ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 514, 515.

⁹ Е. Мушовић, *Етнички процеси...*, 75.

¹⁰ Исто,

¹¹ Исто,

¹² Исто,

¹³ Исто,

¹⁴ Позната и као Хајдар-пашина џамија, налази се у селу Радулићи на Бихору и представља једину џамију на овим просторима за коју се сматра да је већ у време своје изградње била поткуполна чиме је и чинила изузетак својом монументалношћу и целокупним изгледом нетипичним за сеоске џамије. Ипак, њена монументалност вероватно проистиче из чињенице да је била породична Хајдар-пашина џамија у чијој близини је он подигао и свој сарај, хамам и турбе након што је султановим бератом 1689. године добио намештење и са породицом и 1600 сејмена стигао из Анадолије у Бихор. Сматра се да је џамију почeo да гради око 1710. године. Данас је ова џамија у рушевинама. (J.

остали Мализори који су овамо пртерани 1700. године „дошли без свештеника и са веома оскудним образовањем, па су били на удару исламизацији. Римска курија је тога била свесна, па је папа слao своје мисионаре на Пештер са намером да очувају тај живаљ у католичкој вероисповести. Једна таква делегација боравила је на Пештери 1721. године, где је извршила попис Климената. Из тог пописа познато је да им је центар био у Камешници и Углу и да су ту биле неке њихове богољоље – цркве.”¹⁵ Католички мисионари су заиста боравили у овим крајевима у периоду од 1718. до 1721. године, извршивши том приликом поменути попис. Међутим, у наведеном документу не помиње се постојање католичких цркава, осим при наводу да је у том периоду склопљен 101 брак „закључен испред цркве у селима наведене мисије...”¹⁶ Дакле, помиње се само једна црква и то највероватније она у Камешници, тако да је могуће да Мушовић исправно сматра како је угљанска џамија подигнута на месту католичке цркве 1711. иако не наводи одакле је овај подatak.¹⁷ У још једном раду, када говори о поменутом попису из 1721, Мушовић наводи да су „по свој прилици значајну улогу у исламизацији Климената одиграле тих година подигнуте џамије у Углу.”¹⁸ Изгледа да ни он сам није био сигуран у тачну годину њене изградње, али је свакако смешта у прве деценије XVIII века за шта свакако има основа. У сваком случају, може се рећи да је највероватније подигнута пре 1718, и доласка католичких мисионара на Пештер, и то као база за исламизацију овог становништва, с обзиром на то да мисионари у то време не затичу цркву у Угулу. Оно што се, захваљујући поменутом попису, али и свему претходно наведеном, зна са сигурношћу је подatak да је огромна већина Малисора на Пештери те 1721. године још увек била у римокатоличкој вери, са тек понеким муслиманским и православним домаћинством,¹⁹ што оповргава опште веровање да су 1700. године придошли Мализори, у року од седам година, сви до једног примили ислам. Што се саме угљанске џамије тиче, међу мештанима постоји прича да ју је изградио досељеник по имени Курт и да је врло стара. Већина прихвата Мушовићев став да је изграђена 1711.

Шаљић, *Османске џамије као део исламске бащине Горњег Полимља*, Милешевски записи, бр. 8, Пријепоље 2009, 116.)

¹⁵ Е. Мушовић, *Становништво...*, 20.

¹⁶ Б. Петковић, *Један документ о броју католика у Пештеру крајем друге деценије XVIII века*, Историјски часопис VII, Београд 1957, 396.

¹⁷ Е. Мушовић, *Етнички процеси...*, 75.

¹⁸ Е. Мушовић, *Дуга пољана – становништво*, Новопазарски зборник, 12, Нови Пазар 1988, 90.

¹⁹ Б. Петковић, *исто*, 393-396.

мада има и оних који помињу 1704. па чак и 1640. годину, као годину изградње што је већ мало вероватно. Сама цамија пак, не садржи никакав натпис, тарих, који би потврдио ко је и када изградио, па тако тачни подаци о њој и даље остају неутврђени, бар не са сигурношћу. Оно што се са сигурношћу може тврдити јесте подatak да је цамија свакако на том месту постојала крајем XVIII века и то на основу натписа са најстаријег пронађеног, а очуваног гроба у дворишту, харему саме богомольје који потиче из, како на самом гробу стоји, 1212. хицретске тј. 1797/98. године по хришћанском календару.

Цамија у селу Угао

Цамија у Дугој Пољани

Још једна цамија сјеничког краја, за коју не постоје поузданни подаци о времену настанка. Ако се за угљанску цамију може претпоставити бар приближно време њеног настанка, са дугопољанском ни то није случај. Посматрајући сам историјат места и његовог становништва, можда се посредно могу донети одређени закључци. Наиме, демографија и миграције становништва села у атару Дуге Пољане не разликује се умногоме од других крајева на овом подручју, у којима је до краја XVII века преовладавало српско сточарско становништво, са тек понеким муслиманским домаћинством. Од краја Бечког рата новопридошло албанско, албанизовано или црногорско племенско становништво већим делом исламизовано је до друге половине XIX века. Ипак, два места представљала су, чини се, изузетак. Прво је управо Дуга Пољана, за коју Мушовић наводи да је према попису с краја XVI века у њој било 16 опорезованих

домаћинства, од чега девет хришћанских и чак шест мусиманских.²⁰ Свих шест мусиманских глава су исламизирани Срби, и то „у првом појасу”, што се по именима да и закључити: Мехмед Радивојев, Хусеин Стјепанов, Мустафа Радивојев, Хасан Абдулахов...²¹ Занимљиво је и да су код већине остављена хришћанска имена очева, иако се у оваквим случајевима најчешће за име оца користило арапско име Абдулах у значењу „Роб божји”. Иако Мушовић не наводи о ком попису је тачно реч, ако се погледа попис Босанског санџака из 1604. у коме се наводи село Стрмац у близини Дуге Польане, са искључиво мусиманским становницима чисто турских имена а самим тим највероватније и порекла,²² добија се одређена већа концентрација мусиманског становништва на малом простору што, као што се зна, није била уобичајена појава за овај период. Свакако је за очекивати да је у оваквој ситуацији морала у близини постојати и мусиманска богомоља, нарочито ако знамо да се у поменутом селу налази и већи број етничких Турака. Да ли је то утицало на појачану исламизацију становништва Дуге Польане у овом периоду са сигурношћу се не може тврдити, поготову што друга села у атару Дуге Польане нису била захваћена овом појавом. Такође, и сама богомоља би се по тој логици налазила пре у Струмуцу него у Дугој Польани, али како Стрмац данас не постоји и како постоје различите теорије о насељима Сјеница, Стрмац па чак и Дуга Польана,²³ ово питање остаје и даље нејасно и отворено.

Сама дугопольанска цамија, иако сигурно врло стара, без тариха на улазу који би нам рекао нешто више о самој грађевини и чије је мезар-је-гробље у изузетно лошем стању са великим бројем старијих османских гробова, скоро потпуно утонулих у земљу, попут угљанске, не пружа нам готово никакве податке. Једини гроб у харему цамије са иоле читљивим натписом припада извесном Хусеину, сину Јакубовом и потиче из 1251. хицретске тј. 1835/36. хришћанске године, мада је гробље сигурно старијег датума, а самим тим највероватније и цамија. Хоџа у Дугој Польани нам је само дао подatak да: „Нико у селу не памти да ту није било цамије.” Зна се једино да је ова исламска богомоља обновљена у периоду између два светска рата, тачније 1838. године.

²⁰ Е. Мушовић, *Дуга пољана...*, 86.

²¹ Исто.

²² Више о Струмуцу у: С. Рудић, *нав. дело*, 147; Е. Мушовић, *Дуга пољана...*, 86.

²³ Е. Мушовић, Ђефилеме Митровиће, Бањске и Дуге Польане из 1767. године, *Новопазарски зборник*, 8, Нови Пазар 1984, 115; С. Рудић, *нав. дело*, 149; Е. Мушовић, *Дуга пољана...*, 86, 87.

Цамије у Сјеници

Велика миграционе кретања становништва ових крајева, а са њима и демографске промене, нису се зауставила са завршетком великог Бечког рата, већ су се продужила и на читав XIX па и XX век. Разлози за расељавање били су бројни, од социјалних и економских, преко политичких, али највеће миграције становништва одвијале су се управо за време и након већих оружаних сукоба када су, у зависности од распореда снага, ове крајеве напуштали и насељавали припадници различитих конфесија и етничитета. Први такав сукоб у XIX веку био је Први српски устанак када се, након пораза на Каменици, са устаничком војском повлачило и православно становништво. Тада се поново осетио и јачи прилив муслимана на опустелу територију. Долазили су највише из Рожајске нахије, Плава и Гусиња, али и из ослобођених крајева Србије и Црне Горе. Након ратова 1875-1878. и одлука Берлинског конгреса, на коме се први пут постављају и питања права мањина, као и услед окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, дошло је до великог прилива избеглица, мухацира, између осталог и у сјенички крај, па је један део Сјенице и добио назив по њима – Мухацирска махала. Њихови сукоби са староседеоцима као и погоршане економске прилике довеле су до нових исељавања православног становништва а били су угрожени и пештерски Мализори који су се измешали са њима и као културно слабији им и подлегли.²⁴ Процес исељавања српског становништва трајаће дакле кроз читав XIX век све до Првог балканског рата и ослобађања ових крајева од турске власти 1912. године. Ипак, колико год се стварала одређена општа слика и представе о доминацији једног етноса или вере у појединим периодима историје ових крајева, становништво је ипак било и остајало мешовитог састава што ће разни путописи и различити пописи које је спроводила српска, турска и аустријска управа и показати. Француски дипломата Иг Пуквил који је фебруара 1807. године прошао овим крајем, пише о Сјеници као граду са 700 кућа и девет цамија.²⁵ Тридесет година касније, 1837. Ами Буе је назива селом са око 150 кућа брвнара у коме већину становништва чине мусимани.²⁶ Гильфердинг 1857. године описује Сјеницу као веома бедан град са четири хришћанске и око 300

²⁴ Е. Мушовић, *Етнички процеси...*, 94.

²⁵ Приче француских путника са пута по отоманској Босни, Нови Сад 1998, 147. У самом граду никада није био забележен овога величине цамија тако да је ова цифра вероватно претерана поготову што у Сјеници никада није постојао ни овога величине броја махала.

²⁶ С. Рудић, *нав. дело*, 153.

муслиманских кућа, док сјеничко поље насељавају пола православни Срби, а пола Албанци муслимани који сви говоре српским језиком. Он доноси и резултате доста непоузданог пописа Босне из средине XIX века по коме је цела нахија Сјеница имала 381 хришћанску кућу са 1.955 становника мушких пола и 467 муслиманских кућа са 1.813 мушких глава.²⁷ По подацима пописа из 1865. године, каза Сјеница је имала 495 муслиманских кућа, са 2.114 мушких глава и 459 немуслиманских кућа, са 2.895 мушких глава.²⁸ По аустријским војним извештајима из 1887. у кази Сјеница живело је 3.997 Срба мушких рода и 6.486 муhamеданаца, док Тодор Станковић, који је овим крајевима прошао десет година касније, пише да је у Сјеници било 650 кућа прекривених даскама, од којих 500 кућа Срба муhamеданаца, 147 кућа Срба православне вере и три куће Јевреја. Православни и муhamеданци имали су основне школе, а ови други и руждију. У граду се налазило 240 (!) дућана, 24 хана, девет механа, девет кафана, једна касарна и један барутни магацин. У исто време Станковић пише да је Дуга Пољана имала око 20 кућа, 10 дућана, једну караулу и једну високу кулу, а у 138 села сјеничке казе било је укупно 10.300 Срба муhamеданаца и 7.400 Срба православаца.²⁹ Ипак, на основу пописа који су турске власти извршиле годину дана касније, 1898. године, у коме су дати подаци о величини и пословном простору сјеничке чаршије, сазнајемо да је у њој било 15 дућана, три магазе, 10 кафана, седам берберница, девет механа, 11 фуруна (пекара) и пет ашчиница.³⁰ Од јавних зграда постојале су управна зграда, медреса, руждија, амбар, сарај, пошта и телеграф, општинска зграда, магацин за гас, затим хамам, затворска зграда, тврђава са три амбара за жито и једном просторијом за 300 војника, четири собе за војне чиновнике и магацин за оружје, док су у вароши постојале три џамије.³¹ Једна од те три џамије највероватније је била мала аскер-џамија у самој тврђави намењена потребама турских војника. Ова џамија је касније срушена због опасности од рушења дрвеног минарета.³² Друге две и данас постоје у Сјеници и то су Џатовића џамија у истоименој махали и џамија Валиде Султан, централна сјеничка џамија.

²⁷ Исто, 153,154.

²⁸ Исто, 154.

²⁹ Исто.

³⁰ Ј. Вучковић, Сјеница од махала до улица, *Новопазарски зборник*, 22, Н.Пазар 1998, 224.

³¹ Исто.

³² Исто.

Цамија Валиде султан

Најзначајнија и најмонументалнија цамија сјеничког краја. Иако обрађивана у литератури,³³ пре свега по питању саме њене архитектуре, питање њене улоге и самог градитеља-задужбинара и даље представља недоумицу, како за саме истраживаче, тако и за локално становништво, које је са правом поносно на овај велелепни објекат османске баштине. Ко је била валиде султан и зашто је баш у Сјеници одлучила да подигне цамију, питања су на која до сада, бар што се тиче стручне литературе, није било коначног, а успешног одговора.

Како би се до таквог одговора дошло, пре свега треба имати у виду значење самог појма *Валиде*³⁴ *султан*.³⁵ Валиде султан је титула, кроз историју Османског царства прилично утицајна, коју носи мајка владајућег султана. Добија је ступањем сина на престо, а престаје да је носи престанком његове владавине. Ово потврђује и обичај на османском двору, по којем мајка султана који ступа на власт, тада напушта своје одаје у Старој палати и сели се у Топкапи дворац где јој се и додељује титула, док се мајка и ћерке његовог претходника, из Топкапија враћају поново у Стару палату да ту бораве.³⁶ Ту титулу дакле никада не носи мајка „будућег“ султана, како се код нас понекада погрешно интерпретира, а што је и у случају ове цамије довело до одређених забуна, када је време њеног настанка у питању. Наиме, међу већином Сјеничака, као и у стручној литератури опште је прихваћен став да је цамију подигла мајка султана Абдулхамида II (1876-1909) и жена султана Абдулмецида I (1839-1861). Како је искључена могућност да је подигла богомольју као жену султана Абдулмецида I, јер у то време није могла носити титулу „Валиде Султан“, па самим тим ни подићи цамију тог имена, остаје да је цамија подигнута у време владавине њеног сина Абдулхамида II, дакле

³³ С. Вујовић, *Цамија Валиде султан у Сјеници*, Зборник Сјенице 6-7, Сјеница 1990/91, 129-146; В. Вучковић, *Султан Валида цамија у Сјеници*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 318-322.

³⁴ Vâlide – (A) мајка; Vâlide Sultan – (*Ott. hist.*) мајка владајућег султана (Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü, İstanbul 2000, 1217.)

³⁵ У турском језику не постоје родови. Када је именица „султан“ у питању, овај недостатак се решава самим положајем ове именице у односу на лично име на које се односи, па тако, уколико именица „султан“ стоји испред личног имена означава мушкирца-султана а уколико стоји иза личног имена означава жену-султанију. Због тога би правilan превод титуле „Валиде султан“ био мајка султанија тј. султанија мајка а не мајка султана иако титуларно она управо то означава.

³⁶ M. Z. Pakalın, *Valide Sultan, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü III*, İstanbul 2004, 582.

после 1876. године и његовог ступања на престо Османског царства. Ипак, и овде се јављају одређене недоумице. Биолошка мајка султана Абдулхамида II, Тиримужган (тур. Tîr-î Müjgan Kadın Efendi, 1819-1852) и трећа жена султана Абдулмецида I, коју и Славица Вујовић наводи као ктиторку сјеничке цамије,³⁷ умрла је веома млада од туберкулозе, 23 године пре него што је њен син ступио на власт.³⁸ Никада није носила титулу валиде султан, већ је ту титулу сам Абдулхамид ступањем на престо доделио својој помајци и четвртој жени Абдулмецидовој, Рахиме Пиристу (тур. Rahîme Pirîstû Kadın Efendi, ?-1904), жени која га је, како није имала деце са султаном, по мужевљевом налогу, усвојила након смрти биолошке мајке.³⁹ Рахиме Пиристу иначе важи за последњу валиде султанију Османског царства, пошто су мајке Абдулхамидових наследника на престолу, султана Мехмеда V (1909-1918) и Мехмеда VI (1918-1922) умрле пре њиховог ступања на власт.⁴⁰ Да ли је ова жена, која се због лошег имена ове титуле код неких од својих претходница, није мешала у политику царства била и задужбинарка сјеничке цамије не може се са сигурношћу тврдити, поготову ако се као ктиторка у целој причи појављује још једна уважена личност османске династије, валиде султанија Пертевнихал (тур. Pertav-Nihâl Kadın Efendi, 1812-1883), жена султана Махмуда II (1808-1839) и мајка султана Абдулазиза (1861-1876).⁴¹ Ова утицајна и надасве контраверзна жена која је у време свог валидовања остварила и званичне посете Француској, Великој Британији и Немачкој 1867. године и којој је годину дана касније француска принцеза узвратила посету, била је позната и као велика задужбинарка, изградивши велепуну Пертевнихал Валиде султан цамију у Истанбулу, Пертевнихал женску гимназију, такође у Истанбулу и болницу за жене у Медини. Титулу Валиде носила је до 1876. године и смрти свога сина Абдулазиза, иако га је надживела још седам година.⁴² Уколико овим подацима додамо и информацију да је један мањи број Сјеничака своју цамију назива и Пертевнијал Валиде султан цамија, практично да нема сумње да је ова

³⁷ С. Вујовић, *нав. дело*, 137.

³⁸ Y. I. Baris, G. Hillerdal, *Tuberculosis in the Ottoman harem in the 19th century*, Journal of Medical Biography 17, London 2009, 172.

³⁹ L. M. Surhone, M. T. Tennoe, S. F. Henssonow, *Rahime Perestu*, VDM Verlag Dr. Mueller AG & Co. Kg, 2010, стр. 68.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ S. A. Somel, *Abdüllaziz*, Encyclopedia of the Ottoman empire, Infobase Publishing 2009, 5.

⁴² О Пертевнихал погледати још у: F. Davis, *The Ottoman lady, A social history from 1718 to 1918*, Greenwood Publishing Group 1986, str. 321

занимљива и утицајна жена била и ктитор јединственог мусиманског сакралног објекта сјеничког краја – џамије Валиде султан.⁴³

Ипак, и даље остаје отворено питање зашто је једна тако уважена личност каква је свакако мајка султана Османског царства, одлучила да подигне џамију баш на овом месту, када се зна да се веома ретко дешавало да владар или неко из његове породице финансира изградњу неког објекта на нашим просторима чак и у доба највећег просперитета царства у много већим и значајнијим градским срединама, а камоли крајем XIX века и то у једној малој касаби балканске провинције. За објашњење овог преседана у народу постоји неколико легенди, а најпознатија је она о каравану валиде султаније, који је у овим крајевима био опљачкан од стране хајдука, што је султанија протумачила као знак од Бога и његову срџбу зато што у Сјеници не постоји ниједна џамија осим мале аскер-војничке џамије у самој тврђави. Због тога је одлучила да донира изградњу једне монументалне богомоље за душу своју и становништва ових крајева. Такође, постоји и легенда о плочи са уклесаном посветом и датумом која је, као што је уобичајено, требало да стоји изнад улаза у џамију, али плоча је, по једнима украдена од стране локалних хајдука, по другима су је узели Аустријанци и однели у своју престоницу, а по трећима је чак била израђена сва од злата. Иако занимљиве, ове приче свакако остају у домену легенди, док су разлози за изградњу џамије од стране једне овако уважене личности, вероватно посве другачије природе. Славица Вујовић је свакако била на добром трагу сматрајући да је овде реч о стратешком, војном и политичком значају Сјенице у XIX веку, посебно, како каже, након окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, те је стога постојала нужда да се у овом насељу изгради једна већа богомоља за потребе већег броја становника.⁴⁴ Међутим, то би значило да је џамија изграђена након 1878. године, што највероватније није случај, а са друге стране, и даље би стајало питање: зашто султанова мајка? Ипак, значај Сјенице у овом периоду је заиста био велики, о чему Славица Вујовић даље пише да је читав Новопазарски санџак након 1865. године за Порту добио повећан значај у тренутку када се јављају ослободилачки покрети. Ојачавањем линије на Лиму и утврђених места Нове Вароши, Сјенице и Новог Пазара формиран је троугао утврђења који је требало да штити

⁴³ За коначну потврду потребно је свакако проверити документа османске администрације, пре свега у Истанбулу, чиме би се прекинуле све спекулације на ову тему. Градња оваквих објекта увек је бележена од стране турске администрације, што ће, надамо се, бити и потврђено у неком од наредних радова.

⁴⁴ С. Вујовић, *нав. дело*, 135.

Новопазарски санџак од напада Србије са севера. У Сјеници је било гла-
вно утврђење читавог овог подручја и седиште највиших цивилних и
војних власти, што је свакако било праћено значајном градитељском ак-
тивношћу, од оправљања тврђаве до изградње читавог низа објеката ра-
зличите намене.⁴⁵ Према свему наведеном, време ових догађаја могло би
да се поклапа и са изградњом џамије Валиде султан, а значај Сјенице за
царство са значајем личности која јој богољу и дарује. Иако можда
није била пракса да високе личности, чланови владајуће породице, дони-
рају изградњу оваквих објеката у нашој провинцији у ранијим периодима
царства, чињеница је и да се царство никада раније није налазило у
сличној ситуацији. „Болесник са Босфора”, како су Османско царство на-
зивали кроз читав XIX век, грчевито се борило пред налетима ослободи-
лачких покрета народа у његовом саставу а читава новопазарска област
је као гранично подручје Турске према околним, за њу пре свега неприја-
тељским државама, представљала изузетно значајну територију преко
које је покушавала да се одбрани. Различити утицаји и амбиције пре све-
га Аустро-Угарске и Србије на новопазарску област, допринели су још
већем значају овог „слепог црева” царства које се преко њега, иако на из-
дисају, борило за сопствени опстанак. Изградња џамије од стране једног
уваженог члана султанове породице, у овако критичним тренуцима за
Османску државу можда и није имало за циљ толико јачање саме вере,
колико јачање морала и осећаја припадности локалног становништва
царству чије је границе у тим турбулентним временима требало да брани.
Ако се узме у обзир и чињеница да је неких тридесетак година касније,
тачније 1908. султан Абдулхамид подигао џамију у Плаву за заслуге
грађанима овог краја за победу у бици на Новшићу, онда појава изградње
џамија од стране султана и његове најуже породице, у кратком времен-
ском периоду на малом географском простору удаљене граничне провин-
ције, иако раније непозната, више не представља преседан, већ јасну тен-
денцију државе да код локалног становништва створи осећај припадно-
сти; осећај да сам владар и његови најближи нису заборавили своје пода-
нике на периферији, што је код овог становништва морало допринети
снажном осећању поноса за тако указану част, коју је требало и бранити.

Ћатовића џамија

Налази се у Ћатовића махали у северозападном делу града Сјени-
це. Ћатовићи за себе кажу да су староседеоци у овом крају, да су имали

⁴⁵ Исто.

поседе у и око Сјенице, као и у Ивањици и да су са Спаховићима најстарије братство овога краја. Као свог претка наводе Меда Ђатовића, као и то да су старином из Цавтата, те да су након повлачења пред Млечанима остали овде на свом путу за Турску. У својој махали подигли су ћамију која је још позната и као Мустај-пашина ћамија, по најпознатијем представнику ове породице Мустафи-паши Ђатовићу, сјеничком паши и управнику сјеничког кајмакамлука у XIX веку. Прича се да су 1885. године страдале многе старешине српских породица од зулума овог свемоћног потурчењака. Сами Сјеничаци кажу да није био омиљен ни међу својима, те да се прича како је убијен на хаџилуку у Меки око 1912. године. У сваком случају, био је један од ктитора ћамије као најмлађи од тројице браће Ђатовића, који су богољуу и подигли. Ово је иначе једина ћамија сјеничког краја за коју се са сигурношћу може рећи ко ју је подигао и када, с обзиром на то да је и једина која садржи натпис изнад улазних врата. Према овом тариху, градња ћамије је започета 1300. хиџретске тј. 1882/83. године по хришћанском календару, а завршена је годину дана касније. У дворишту ћамије налази се и породично гробље Ђатовића у коме су сахрањени Мустафа-пашина браћа Ахмед и Ибрахим, као и чланови најуже породице. Најмлађи гробови припадају сину Ибрахима Ђатовића Мехмед-аги и његовој жени Пáши.⁴⁶

⁴⁶ Ово је практично једино старо ћамијско гробље у овом крају које је данас у потпуности очувано. Сви гробови су очишћени а натписи на њима јасни и читљиви, пре свега захваљујући ходи ове ћамије, ефендији Мустафи Макићу коме се и овом приликом захваљујемо на вредним информацијама везаним за овај објекат као и за помоћ коју нам је пружио на терену. У раду је дато неколико пробраних аутентичних натписа типичних за османске надгробне плоче, у транскрипцији и преводу са османског турског језика. Сви натписи урађени су у складу са транскрипцијом речника: F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2010.

Čatovića џамија у Сјеници

Натпис изнад улазних врата Čatovića џамије:

„SĀHİBÜ'L-HAYRĀT VE'L-HASANĀT
ÇĀTOVİÇ EL-HĀCC AHMED
VE İBRĀHİM VE MUSTAFA BENŪN
ZEYNİL SENE
1301 1300

„ГРАДИТЕЉИ ОВОГ БОЖЈЕГ ДЕЛА
ЧАТОВИЋ ХАЦИ АХМЕД
И ИБРАХИМ И МУСТАФА, СИНОВИ
ЗЕЈНИЛОВИ
1883/84. 1882/83.”

Натпис на мезару Ахмеда Чатовића:

„АХМЕД АĞA
İBN ZEYNİL
AĞA RŪHUNA
EL-FĀTİHA
SENE
1311”

„АХМЕД-АГА
СИН ЗЕЈНИЛ-АГЕ
ЗА ДУШУ МУ
ФАТИХА⁴⁷
ГОДИНА
1893/94.

„HÜVE'L-BĀKĪ
İŞBU CĀMİ'-İ
ŞERİFİN
BĀNISI
SĀHİBÜ'L-HAYRĀT
ÇĀTOVİÇ
EL-HĀCC”

„ОН (БОГ) ЈЕ
ВЕЧАН!
ГРАДИТЕЉ ОВЕ
ЧАСНЕ
ЏАМИЈЕ
И ВЛАСНИК ОВОГ
БОЖЈЕГ ДЕЛА
ЧАТОВИЋ
ХАЦИЈА”

⁴⁷ El-fatiha – прва сура у Курану, чита се „за покој душе” преминулом.

Натписи на мезарима Мехмеда Ђатовића и његове жене Паше:

„EL-MERHŪM VE’L-MAĞFÜR
ÇATOVIÇ
MEHMED AĞA
İBN İBRĀHİM AĞA
RŪHİCÜN
EL-FĀTÎHA
SENE
1918”

„ПОКОЛНОМ ЂАТОВИЋ
МЕХМЕД-АГИ,
СИНУ ИБРАХИМ-АГЕ,
КОМЕ СУ ГРЕСИ
ОПРОШТЕНИ,
ЗА ДУШУ МУ
ФАТИХА
ГОДИНА
1918.”

„EL-MERHŪM VE’L-MAĞFÜR
ÇATOVIÇ
MEHMED AĞANIN
ZEVCESİ PAŞA
RŪHİCÜN
EL-FĀTÎHA
SENE
1915”

„ПОКОЛНОЈ СУПРУЗИ
ЂАТОВИЋ МЕХМЕД-АГЕ,
ПАШИ, КОЈОЈ СУ ГРЕСИ
ОПРОШТЕНИ,
ЗА ДУШУ ЈОЈ
ФАТИХА.
ГОДИНА
1915.”⁴⁸

Такође, занимљив је и гроб власника чије име, на жалост, није растумачено на натпису, мада свакако припада некоме од мушких чланова

породице, судећи по облику саме надгробне плоче. На једној страни тог гроба налазе се године смрти власника по хицретском, али и Руми календару,⁴⁹ што представља можда и јединствен случај у читавој овој регији.

„EL-FĀTÎHA
1318
SENE-İ HİCRİYYE
1316
SENE-İ RŪMİYYE”⁵⁰

⁴⁸ Занимљив је податак да је година на оба гроба уписана само по хришћанском календару.

⁴⁹ Соларни календар проистекао из јулијanskог или са почетком рачунања од хицре тј. преласка пророка Мухамеда у Медину. Овај календар је био у званичној употреби у Османском царству након танзиматских реформи 1839. године и коришћен је у секуларне сврхе све до 1926. године.

⁵⁰ У питању је 1900/1901 година хришћанског календара.

Џамија у Кладници⁵¹

У овом насељу налази се још једна османска џамија коју мештани називају једноставно Кладничка или џамија Јусе Буљубаше.⁵² Према подацима Салиха Селимовића, који се овом џамијом највише и бавио, она је саграђена негде у другој половини XIX века, а свакако након српско-турских ратова 1876-78. године, највероватније на истом месту на коме је стајала и претходна џамија разрушена у овим ратовима, а коју је према легенди подигао негде око 1830. године кладнички буљубаша Јусо Ибровић и то као аманет Кепе харамбаше. Кепа харамбаша био је локални хајдук који је пред смрт, своме целату, поменутом Јуси Ибровићу дао злато и рекао „ако си Србин сагради цркву, а ако си муслиман џамију.“⁵³ Славица Вујовић пише да се у време изградње радило о мањој и складној грађевини са елементима фолклорне архитектуре; дрвеним тремом и првобитно кровом вероватно од шиндре и дрвеним минаретом,⁵⁴ изгледом карактеристичним и за подручје Горњег Полимља на коме су се овакве џамије и дан данас очувале у великом броју.⁵⁵ Вукоман Шалипуровић у својој књизи „Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку“ помиње и име градитеља кладничке џамије, извесног Луку-Лукицу Иванковића из Божетића који је учествовао и у градњи џамије Валиде султан у Сјеници.⁵⁶

Када су османске џамије сјеничког краја у питању, може се извести сличан закључак као и код горњополимских; са изузетком џамије Валиде султан, да су то углавном мање богомоље сеоског или махалског типа, које се не могу приписати ниједном од типичних османских стилова градње, већ представљају одређен спој оријенталног и локалног што им и даје одређену драж. Ипак, ако су џамије Горњег Полимља у највећем броју очувале у потпуности тај османско-балкански аутентични изглед исламске богомоље, за џамије сјеничког краја чак ни то се не може

⁵¹ Како на терену нисмо успели да обиђемо и снимимо кладничку џамију, у раду ће бити дате само основне информације о овом објекту. Детаљније о овој џамији погледати у: С. Селимовић, *Џамија у Кладници*, Новопазарски зборник, бр. 30, Нови Пазар 2007, 135-142.

⁵² Исто, 135.

⁵³ Ова занимљива легенда комплетно је описана у поменутом раду колеге Селимовића: С. Селимовић, *нав. дело*, 136-140.

⁵⁴ С. Вујовић, *Џамија Валиде султан...*, 141.

⁵⁵ Ј. Шаљић, *Османске џамије...*, 112-113.

⁵⁶ В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 61.

рећи. Пре свега, цамија подигнутих у османском периоду у овим крајевима је неупоредиво мање, него у области и у /око/ Плава и Гусиња. Иако су историјски догађаји били заједнички за обе регије, а њихово становништво делило исту или сличну судбину кроз више векова, сама географија терена, неприступачни и изоловани предели, као и сувори климатски услови, допринели су можда другачијем односу становништва ових крајева према старим исламским и турским сакралним и профаним објектима у целини. Аутентичне османске куће, куле као и епиграфски натписи на оријенталним језицима, којима Горње Полимље обилује, у сјеничком крају практично да не постоје. Можда је сјеничко-пештерско становништво, без обзира на веру или нацију, управо условљено географско-климатским условима, било принуђено да се по таквом сувором терену и времену више брине за сопствени опстанак, а мање за духовност као и подизање и очување споменика културе. Уосталом, чувена је и сјеничка анегдота о момку који заказује девојци састанак речима: „Чекаћу те до минус 30”.

Jovana Šaljić

OTTOMAN MOSQUES OF SJENICA REGION

Summary

Throughout the history this region was characterized by the large population movements and changes in its demographic and confessional structure, especially during and after major armed conflicts. One of such conflicts was the war between Austria and Turkey from 1683-1699 during which the Orthodox-Serbian population participated on the Austrian side. Fleeing from the Turkish reprisals, this population left behind deserted areas of Sjenica-Pester plateau which Turks populated with the rebellious, mostly Albanian tribes. At that time the Islamization of the local population began and increased which together with the permanent emigration of the Serbs from this region, continued throughout the 18th and 19th century until the First Balkan War in 1912th and the final liberation of this area. All mosques built until that time were considered to be the Ottoman mosques of this region. Although today Sjenica region is rich in mosques, the authentic Ottoman ones, built up during the Turkish rule, make only a small part of that number. Reasons for this disproportion in number of "old" and "new" ones can be different; from the geography of a terrain itself but also can be social, religious, cultural and political reasons, both from the recent period of time, as well as from the period of the Ottoman rule in this area, the rule which, as it will be shown, insisted on religion only when it was politically compromised. Turkish presence for many centuries has influenced different architecture styles in building mosques as well as other material monuments, both public and sacral. Even though most of the Islamic monuments in the Balkans were built in a classical Turkish architecture style, local influence was inevitable. Five mosques left from the Ottoman - Turkish period in Sjenica as well as in the villages nearby show that influence with a specific oriental and local structure of those buildings today. Among them are the mosques in villages Ugao, Duga Poljana and Kladnica, as well as two mosques in Sjenica city, Ćatovica mosque and the only monumental one – mosque of Valide sultan. The subject of this paper is their history and the role they played in the society.